

FRANCESCO CASELLA SDB

KWESTIA POŁUDNIA (1860-1999)
ZARYS PROBLEMATYKI

I. POŁUDNIE W KONTEKŚCIE HISTORYCZNYM (1860-1922)

1. *Od zjednoczenia do upadku Prawicy (1876)*

Historia Półwyspu od 1815 do 1861 r. jest bardzo złożona. Suwerenne państwa, powołane przez Kongres Wiedeński, „korzystają z pełnej autonomii w życiu politycznym, ekonomicznym, kulturalnym, ale nie w ramach zjednoczonego państwa”¹ W tym samym czasie wydarzenia w Europie i czynniki związane bezpośrednio z funkcjonowaniem tych organizmów państwowych sprawiają, że istniejący podział staje się nie do utrzymania.

Historia poszczególnych państw, które weszły później w skład zjednoczonych Włoch², a przede wszystkim Królestwa Obojga Sycylii, „doskonale obrazuje

DR FRANCESCO CASELLA SDB – ur. 18 XI 1947 w Anzi (Potenza), święcenia kapłańskie otrzymał w 1976 w Neapolu. Po uzyskaniu stopnia naukowego doktora w 1986 r. pracował w instytutach salezjańskich w Caserta, Taranto i Soverato (Catanzaro). Aktualnie jest pracownikiem Salezjańskiego Instytutu Historycznego w Rzymie i wykładowcą historii pedagogiki na Papieskim Uniwersytecie Salezjańskim w Rzymie. Jest autorem książki *Il Mezzogiorno d'Italia e le istituzioni educative salesiane. Richieste e fondazioni (1879-1922). Fonti per lo studio* (Roma: LAS 2000 ss. 830) i wielu rozpraw publikowanych na łamach „Ricerche storiche salesiane” i „Orientamenti pedagogici”

¹ A. Scirocco. *L'Italia del Risorgimento (1800-1860)*. Bologna 1990 s. 8.

² *Bibliografia dell'età del Risorgimento. In onore di Alberto M. Ghisalberti*. Vol. 1-4. Firenze 1971-1977; W. Maturi. *Interpretazioni del Risorgimento*. Torino 1974; G. Galasso. *Considerazioni intorno alla storia del Mezzogiorno d'Italia*. W: *Mezzogiorno medievale e moderno*. Torino 1975 s. 13-59; t e n ż e. *Mezzogiorno e Risorgimento*. W: *Il Mezzogiorno nella storia*

trud zjednoczenia, cenę osiągniętej wtedy jedności, efektu bardziej złożonego, niżby się wydawało, ze względu na trudności związane z koniecznością pogodzenia skutków zmiany politycznej, dokonanej w krótkim czasie, z bieżącymi, specyficznymi cechami każdego regionu: był to podstawowy problem w życiu ówczesnych Włoch”³ Idea zjednoczonych Włoch według Cavoura nie była „realna z punktu widzenia polityki aż do konferencji paryskiej (1856), a w odniesieniu do południowych Włoch do r. 1859”⁴ Zwycięstwa odniesione przez „wyprawę tysiąca” w maju i w czerwcu 1860 r., plebiscyt, który się odbył 21 października 1860 r., pod hasłem: „Włochy jedne i niepodzielne pod rządami konstytucyjnego króla Wiktora Emanuela i jego legalnych następców”, skłoniły Wiktora Emanuela do przybycia do Neapolu (7 listopada). Królowi towarzyszył Luigi Carlo Farini, komendant główny Południa.

Instytucja Komendy Głównej nie przyniosła efektów, jakich się spodziewano, i dlatego została zniesiona (9 października 1861). Alfonso La Marmora wraz z prefekturą w Neapolu przejął także dowództwo VI departamentu wojskowego, który swym zasięgiem obejmował całe Południe⁵. Po lecie 1861 r. i próbie zorganizowania przez Garibaldiego marszu na Rzym z Sycylii (1862) La Marmora zdecydował się na ogłoszenie stanu wyjątkowego, przez co regiony południowe zostały poddane kolejnemu, drugiemu zarządowi wojskowemu. Aby rozprawić się z brygantami, zarząd wojskowy został przedłużony na mocy prawa Pica (15 sierpnia 1863), to zaś, znów przedłużane i modyfikowane, obowiązywało do 31 grudnia 1865 r. W 1866 r., w obliczu wojny z Austrią o wolność Wenecji, na Południu wprowadzono ponownie szczególne środki ostrożności – tzw. prawo Crispiego (17 maja 1866).

Działaniom represyjnym⁶ nie towarzyszyła jednak polityka służąca rozwiązaniu kwestii agrarnej i społecznej Południa. Przeciwnie, burżuazja wiejska wzmocniła się kosztem mas chłopskich, korzystając z dobrodziejstwa ustawy o konfiskacie dóbr kościelnych. Podatek od zmielonego zboża (7 lipca 1868), wygórowane żądania zawarte w paktach agrarnych, cło na towary konsumpcyjne, malaria i pelagra, zwiększyły tylko desperację chłopów.

d'Italia. Firenze s. 299-325; G. C a n d e l o r o. *Storia d'Italia*. Vol. 1-4. Milano 1986; R. R o m e o. *Dal Piemonte sabauda all'Italia liberale*. Bari 1974; S c i r o c c o. *L'Italia del Risorgimento*.

³ S c i r o c c o. *L'Italia del Risorgimento* s. 10.

⁴ R o m e o. *Dal Piemonte sabauda* s. 163.

⁵ A. S c i r o c c o. *Il Mezzogiorno nella crisi dell'unificazione (1860-1861)*. Napoli 1981.

⁶ F. M o l f e s e. *Storia del brigantaggio dopo l'Unità*. Milano 1972; A. S c i r o c c o. *Il brigantaggio post-unitario nella stampa italiana contemporanea. Atti del IV Convegno di storiografia lucana*. „Archivio storico per la Calabria e la Lucania” 42:1975 s. 137-156.

Szesnaście miesięcy, tj. od 25 czerwca 1860 do 1 listopada 1861 r., zainicjowało proces asymilacji z Piemontem poprzez unifikację „normatywną”⁷ Do wyborów 22 października 1865 r. poczyniono dalsze postępy na drodze ujednoczenia prawa, administracji, finansów⁸ Jedność polityczna i centralizacja administracji stały się więc faktami nieodwracalnymi⁹

2. Włochy od 1876 do 1922 roku

Między 1870 a 1876 r. rząd skupił się na osiągnięciu równowagi budżetowej, co nastąpiło 16 marca 1876 r. Ale już 18 marca rząd upadł głosami większości parlamentarnej, gdy podniesiona została kwestia państwowego zarządu nad kolejami. Wiktor Emanuel II powołał Agostino Depretisa na przewodniczącego Zgromadzenia. Pod względem bazy i charakteru społecznego Lewica nie różniła się specjalnie czy nawet nie zajmowała przeciwnego stanowiska w stosunku do Prawicy. Bardziej niż partią polityczną była raczej koalicją różnych sił, które reprezentowały nie tyle realną alternatywę polityczną, co głębokie pragnienie, aby „rzeczywiste państwo” miało większe znaczenie w „legalnym państwie”¹⁰ Generalnie program Lewicy opierał się na następujących podstawowych założeniach: rozszerzenie powszechnego prawa wyborczego, obowiązkowe kształcenie podstawowe, odstąpienie od stałego kursu monety, reforma podatkowa, wybieralność burmistrzów i przewodni-

⁷ W czasie dyktatury wprowadzono w Neapolu *Statut* Karola Alberta. Farini rozciągnął na Południe taryfę celną obowiązującą w Piemontcie. Książę Eugenio di Carignano, na dzień przed rozpoczęciem obrad Parlamentu Narodowego, ogłosił Kodeks karny, Kodeks postępowania karnego, ustawę o systemie sądowniczym, ustawę o zniesieniu umów i utworzeniu Kasy kościelnej, w końcu ogłoszono też odstąpienie od Konkordatu z 1818 r., zawartego między Kościołem a Królestwem Neapolu, przywrócono więc wcześniejsze normatywy, które po części sięgały XVIII wieku.

⁸ Na Południu zachowano piętnaście prowincji burbońskich, podział usankcjonowany ustawami z 1 maja i z 12 grudnia 1816 r.: Neapol, Caserta, Salerno, Avellino, Potenza, Bari, Foggia, Lecce, Catanzaro, Cosenza, Reggio Calabria, Campobasso, L'Aquila, Chieti. Do nich dodano prowincję Benevento, odebraną Państwu Kościelnemu.

⁹ S c i r o c c o. *Il Mezzogiorno nell'Italia unita (1861-1865)*.

¹⁰ R. R o m a n e l l i. *L'Italia liberale 1861-1900*. Bologna 1979; G. C a n d e l o r o. *Storia dell'Italia Moderna*. Vol. 6: *Lo sviluppo del capitalismo e del movimento operaio*. Milano 1986 (na szczególną uwagę zasługuje zwłaszcza rozdział III: „L'Italia degli anni Ottanta” s. 183-296); P. R. C o r n e r. *Contadini e industrializzazione. Società rurale e impresa in Italia dal 1840 al 1940*. Bari 1993; Ch. S e t o n - W a t s o n. *L'Italia dal Liberalismo al Fascismo 1870-1925*. Vol. 1-2. Bari 1993; G. P e s c o s o l i d o. *Agricoltura e industria nell'Italia unita*. Bari 1994; G. S a b b a t u c c i, V. V i d o t t o (red.). *Storia d'Italia*. Vol. 2: *Il nuovo Stato e la società civile 1861-1887*. Bari 1995; Vol. 3: *Liberalismo e Democrazia 1887-1914*. Bari 1995.

czących rad na prowincji. Znaczna część tego programu została zrealizowana, ale nie obyło się bez problemów i sprzeciwów. Prawo Coppina (1877), ustanawiające obowiązek kształcenia podstawowego, nie znalazło odbicia w rzeczywistości, przede wszystkim z powodu biedy, powszechnej wśród chłopskich rodzin. Kwestia agrarna, będąca przedmiotem dyskusji w 1877 r., którą potem z dużym zaangażowaniem zajmował się Stefano Jacini¹¹, nie została rozwiązana przez wprowadzenie niezbędnych reform, niecierpliwie oczekiwanych z powodu kryzysu na wsiach włoskich. Rezygnacji z podatku od zmielonego zboża (1880) towarzyszyły nowe podatki na powszechne środki konsumpcyjne. Reforma elektoralna z 1882 r. rozszerzyła krąg uprawnionych do głosowania, ale poza nim pozostawali nadal analfabeci, chłopci i niczego nie posiadający. System elektoralny wciąż opierał się na cenzusie majątkowym.

Rezygnacja z podatku od zmielonego zboża łączyła się z początkiem głębokiego kryzysu, jaki dotknął włoskie rolnictwo. Należy go rozpatrywać w kontekście największego europejskiego kryzysu ekonomicznego, którego pierwsze oznaki pojawiły się już w 1873 r. Na tragiczną sytuację Włoch, zwłaszcza regionów południowych, wpływ miały następujące czynniki: powiększenie obszarów latyfundiów, spowodowane wyprzedają dóbr kościelnych i ziemi komunalnej, prowadzoną w czasie rządów Prawicy; nadmierne obciążenie podatkowe; słabość kapitału; zacofanie w systemie upraw; nędza chłopów. W sektorze przemysłowym około 1880 r. bardzo wyraźna była przewaga Lombardii, Piemontu i Ligurii nad Południem, które posiadało tylko dwa nowoczesne centra przemysłowe: jedno bawełniane w okolicach Salerno i drugie metalowo-mechaniczne w Neapolu, oba jednak zależne od kapitału zagranicznego. W skali ogólnej widać było ogromne dysproporcje w rozwoju rolnictwa na Północy, zwłaszcza w Lombardii i Piemencie, i na Południu; zjawisko to było obecne już w momencie zjednoczenia. W tej sytuacji rolnictwo włoskie, a w szczególności rolnictwo Południa, musiało stawić czoło kryzysowi rolnemu, który nasilił się w latach 1884-1888 i rozszerzył się potem na wszystkie sektory włoskiej ekonomii, osiągając apogeum w latach 1893-1894¹²

Katastrofalna sytuacja rolnictwa i mas chłopskich na Południu utwierdziły teoretyków i polityków Prawicy w przekonaniu, że chodzi tu o najpoważniejszy problem, jakiemu musi stawić czoło państwo włoskie, stosując śmiałą politykę reform i interwencjonizm państwowy. *Listy o Południu (Lettere meridio-*

¹¹ S. J a c i n i. *I risultati della inchiesta agraria*. Introduzione a cura di G. Nenci. Torino 1976.

¹² C a n d e l o r o. *Lo sviluppo del capitalismo e del movimento operaio* s. 192-222.

nali, 1875) Pasquale Villariego, a później pisma Leopoldo Franchettiego, Sidneya Sonnina i Pasquale Turiella wyraźnie wskazywały, jak wyjątkowo skomplikowanym problemem społecznym, ekonomicznym i politycznym była „kwestia Południa”¹³ Kwestię tę należało rozwiązać, a było w tym zakresie wiele różnych propozycji.

Na początku rozwój przemysłu skłonił państwo do rewizji polityki wolnego handlu i w 1887 r. we włoskiej polityce celnej nastąpił zwrot ku protekcjonizmowi. Przyjęcie nowej taryfy doprowadziło do wojny w handlu z Francją i skończyło się niemal zniszczeniem przemysłu hutniczego i rolnictwa, które miały podlegać ochronie. Włoska ekonomia wkroczyła w okres długiego kryzysu, trwającego od 1888 do 1896 r. – jego konsekwencją była m.in. niespotykana dotąd fala emigracji.

Koniec wieku okazał się burzliwy i pełen niepokoju¹⁴, związanych z gwałtownymi zawirowaniami ekonomicznymi, aż ostatecznie wraz z epoką Giolittiego doszło do zwrotu ku liberalizmowi¹⁵ Okres rządów Giolittiego charakteryzował się pewnymi reformami społecznymi i przyspieszonym rozwojem przemysłowym. Postęp jednak, jaki się dokonał zarówno w przemyśle, jak i w rolnictwie, miał „charakter geograficzny” – dotyczył tylko północnych i centralnych regionów Włoch, głównie Piemontu, Lombardii i Ligurii.

Interwencjonizm rządu w odniesieniu do Południa znalazł wyraz przede wszystkim w wydawaniu specjalnych ustaw: w 1904 r. przyjęto ustawy specjalne dla regionu Basilicata, dla Neapolu oraz dotyczące budowy akweduktu pulijskiego; w 1906 r. wprowadzono ustawy specjalne dla Kalabrii i prowincji południowych, Sycylii i Sardynii¹⁶. Dysproporcje w rozwoju ekonomicznym uwypukliły jeszcze bardziej istniejący już wcześniej dualizm Północ-Południe¹⁷,

¹³ R. Villari. *Il Sud nella storia d'Italia*. Vol. 1-2. Bari 1975; M. L. Salvadori. *Il mito del buongoverno. La questione meridionale da Cavour a Gramsci*. Torino 1976; V. Castronovo. *Passato e presente nel meridionalismo*. Vol. 1-2. Napoli 1978; F. Barbagallo. *Mezzogiorno e questione meridionale*. Napoli 1982; L. Carfagna. *Sviluppo e dualismo nella storia d'Italia*. Padova 1989; V. Castronovo. *Storia economica d'Italia*. Torino 1995.

¹⁴ G. Candeloro. *Storia dell'Italia Moderna*. Vol. 7: *La crisi di fine secolo e l'età giolittiana*. Milano 1989; E. Gentile. *L'Italia giolittiana 1899-1914*. Bologna 1990.

¹⁵ Candeloro. *Storia dell'Italia Moderna*. Vol. 7: *La crisi di fine secolo e l'età giolittiana*; Gentile. *L'Italia giolittiana 1899-1914*; Sabbatucci, Vidotto. *Storia d'Italia*. Vol. 3: *Liberalismo e Democrazia 1887-1914*.

¹⁶ F. S. Nitti. *La città di Napoli*. Napoli 1902; tenże. *Napoli e la questione meridionale*. Napoli 1903; F. Barbagallo. *Francesco Saverio Nitti*. Torino 1984 s. 107-126; A. Scirocco. *Politica e amministrazione a Napoli nella vita unitaria*. Napoli 1972 s. 135-141; S. Cafiero. *Questione meridionale e unità nazionale 1861-1995*. Roma 1996 s. 73-74.

¹⁷ Candeloro. *Storia dell'Italia Moderna*. Vol. 7: *La crisi di fine secolo* s. 94-137

pogłębiała się przy tym zapaść ekonomiczna, pogarszała i tak trudna sytuacja społeczna mas chłopskich Południa, co w konsekwencji doprowadziło do niebywałej fali emigracyjnej. W samym tylko okresie 1901-1913 „wyemigrowało z południa Półwyspu za ocean – 2 362 846 osób, a dalszych 229 489 osób wyjechało do krajów europejskich i śródziemnomorskich, przy średnim rocznym wskaźniku emigracji przeciętnie – 199 410 osób, wobec utrzymującego się w latach 1876-1900 średniego rocznego wskaźnika – 51 353”¹⁸

W dyskusjach politycznych i kulturalnych z racjami Południa zapoznawali opinię publiczną południowcy: Napoleone Colajanni, Ettore Ciccotti, Antonio De Viti De Marco, Francesco Saverio Nitti, Gaetano Salvemini, którzy skoncentrowali swoją walkę – prowadzoną różnymi drogami i nie zawsze zgodnie – na wskazywaniu, jak niepomierne duże, w porównaniu z północnymi regionami, są obciążenia podatkowe ponoszone przez Południe; podkreślali bierność wielkich właścicieli ziemskich, brak wykształcenia i arogancję drobnych posiadaczy, politykę protekcjonizmu i deklarowaną neutralność państwa, zgodną z polityką Giolittiego, przy jednoczesnej dynamice sił społecznych¹⁹

Polityka transformacji Giolittiego weszła wkrótce w fazę kryzysu. Po pierwszej wojnie światowej nastąpił okres burzliwych ruchów i gwałtownych wystąpień społecznych; w ten sposób istniejące rozbieżności polityczne ułatwiły Mussoliniemu dojście do władzy²⁰ W „kwesii Południa” pojawiły się głosy postulujące dokonanie analizy kondycji społecznej regionów południowych. Mniej czy bardziej rewolucyjne propozycje wysuwali m.in.: Luigi Sturzo, Antonio Gramsci, Guido Dorsi²¹, nie udało się jednak zlikwidować czy zmniejszyć istniejącego zacofania społeczno-ekonomicznego Południa.

(o skoku przemysłowym, rozwoju rolnictwa oraz ekonomicznych i społecznych skutkach emigracji).

¹⁸ G. Galasso. *Lo sviluppo demografico del Mezzogiorno*. W: *Mezzogiorno medievale e moderno*. Torino 1975 s. 335.

¹⁹ C a f i e r o. *Questione meridionale e unità nazionale* s. 69-114.

²⁰ C a n d e l o r o. *Storia dell'Italia Moderna*. Vol. 8: *La prima guerra mondiale, il dopoguerra, l'avvento del Fascismo*. Milano 1987; S a b b a t u c c i, V i d o t t o. *Storia d'Italia*. Vol. 4: *Storia d'Italia. Guerre e Fascismo 1914-1943* s. V-IX, 1-167.

²¹ G. D e R o s a. *Sturzo*. Torino 1977; S. F. R o m a n o. *Gramsci*. Torino 1965; A. L e p r e. *Il prigioniero. Vita di Antonio Gramsci*. Bari 1998; S. F e d e l e. *Guido Dorso*. Reggio Calabria 1986; C a f i e r o. *Questione meridionale e unità nazionale* s. 115-145.

II. DYSPROPORCJE MIĘDZY PÓLNOCĄ A POŁUDNIEM: „KWESTIA POŁUDNIA”

Upadek rządów Burbonów i wejście regionów południowych do bardzo rozległego zjednoczonego państwa uwypukliło polityczny aspekt „kwestii Południa” i pogłębiło jeszcze bardziej dysproporcje między Północą a Południem. Wciąż aktualna jest opinia G. Galasso:

Mimo rozkwitu wielkiej kultury oświeceniowej w drugiej połowie XVIII w., mimo postępującej w znacznym stopniu erozji dawnego ładu społecznego na Południu i mimo powolnych i niepewnych, ale nie przejściowych narodzin nowych warstw i nowych form aktywności produkcyjnej, mimo wciąż jeszcze licznych i ewidentnych znaków ujawniania się nowej woli i żywotności politycznej, Królestwo upadło, po ponad siedmiu wiekach, w sposób, jakiego nikt się nie spodziewał, i weszło do zjednoczonego państwa włoskiego, stając się jego częścią; południowe regiony pozostały w stanie niższości ekonomicznej i społecznej, z której nie wydoły się po dzień dzisiejszy²².

Począwszy od 1860 r. takie problemy jak: niedostatek kapitału, latyfundijski charakter rolnictwa, znikomy rynek rolny, aktywność przemysłowa skoncentrowana w Kampanii i oparta na zagranicznym kapitale, braki w sieci dróg²³, wzrost narodzin, wzrost emigracji, dysproporcje w strukturach urzędowych, znikome zróżnicowanie i przygotowanie zawodowe ludności, w większości wiejskiej, ubóstwo materialne (mieszkania, malaria²⁴, wyżywienie, choroby zakaźne), porządek publiczny uległy zaostrzeniu, stając się jeszcze poważniejszymi, zważywszy sytuację północnych regionów i rozwiązania narzucone przez zjednoczone państwo. Dysproporcje między Północą a Południem, ujawnione w całej swej rozciągłości w dyskusjach południowców i nadal dalekie od jakiegokolwiek rozwiązania, skierowały uwagę państwa na problem Południa²⁵. Odsyłając do bibliografii, dla niezbędnego udokumentowania problemu, chciałbym przedstawić kilka ogólnych uwag.

²² G. Galasso. *Considerazioni intorno alla storia del Mezzogiorno d'Italia*. W: *Mezzogiorno medievale e moderno*. Torino 1975 s. 17-18.

²³ L. Bortolotti. *Viabilità e sistemi infrastrutturali*. W: *Storia d'Italia. Annali 8*. Torino 1985 s. 287-366.

²⁴ P. Corti. *Malaria e società contadina nel Mezzogiorno*. W: *Storia d'Italia. Annali 7*. Torino 1984 s. 633-678.

²⁵ F. Barbagallo. *Lavoro e esodo nel Sud, 1871-1971*. Napoli 1973; t e n ż e. *Stato, parlamento e lotte politico-sociali nel Mezzogiorno*. Napoli 1980; t e n ż e. *Mezzogiorno e questione meridionale*. Napoli 1982; t e n ż e. *Francesco S. Nitti*. Torino 1984; G. Galasso

1. *Degradacja Południa*

Brak znajomości terenu zmuszał do przeprowadzania lustracji i sporządzania raportów, które w konsekwencji ujawniły degradację i nędzę południowych prowincji. Część tych świadectw zasygnalizujemy.

W 1859 r. Carlo De Cesare przedstawił bardzo ostrą ocenę sytuacji prowincji pulijskich, w szczególności zaś nędzę chłopów²⁶. Latem 1861 r. Marco Minghetti wysłał na Południe lekarza – Diomedę Pantaleoniego, aby ten zorientował się w panujących tam warunkach. Sporządzony został raport²⁷, w którym od razu zwrócono uwagę na niebywałą wręcz różnicę w poziomie życia społecznego na Północy i na Południu. Od 26 sierpnia do połowy października 1861 r. Ubaldino Peruzzi, minister Robót Publicznych w rządzie Ricasoliego, odwiedził prowincję neapolitańską i sycylijską, aby przygotować roboty publiczne i zachęcić do nich administracje lokalne. Minister nie omieszkiał zwrócić uwagę Ricasoliego na trudności komunikacyjne, niedostateczną kontrolę nad górskimi potokami, brak mostów i portów, zły stan dróg, potrzebę osuszania bagien i w końcu na fakt, że mimo zachęt administracji na prowincji i w miastach okazywały ogromny brak wiary we własne siły. W rzeczywistości gminy na Południu, cierpiące deficyt od dziesiątków lat, rezygnowały z programu robót publicznych także za panowania Burbonów. Poza tym na Południu brakowało instytucji kredytowych i kapitalistów gotowych udzielić kredytu administracji publicznej, burżuazja zaś była zbyt słaba. W 1863 r. w *Raporcie (Relazione)* Giuseppe Massarięgo²⁸, w części zawierającej wnioski z badań nad brygantyzmem, wskazuje się także na aspekty społeczne jako jedną z przyczyn tego fenomenu. Między 1864 a 1865 r.

s o. *Lo sviluppo demografico del Mezzogiorno prima e dopo l'unità*. W: *Mezzogiorno medievale e moderno*. Torino 1975 s. 301-441; t e n ż e. *Passato e presente nel meridionalismo*. Vol. 1-2. Napoli 1978; t e n ż e. *L'altra Europa. Per un'antropologia storica del Mezzogiorno d'Italia*. Milano 1982; S. J a c i n i. *I risultati della inchiesta agraria* [Sprawozdanie opublikowane w: „Atti della Giunta per la Inchiesta agraria”]. Torino 1976; L. C a r f a g n a. *Sviluppo e dualismo nella storia d'Italia*. Padova 1989; G. G a l a s s o, R. R o m e o (red.). *Storia del Mezzogiorno*. Vol. 12. Napoli 1991; P. B e v i l a c q u a. *Breve storia dell'Italia meridionale dall'Ottocento ad oggi*. Roma 1993; V. C a s t r o n o v o. *Storia economica d'Italia*. Torino 1995; S. C a f i e r o. *Questione meridionale e unità nazionale (1861-1995)*. Roma 1996.

²⁶ C. D e C e s a r e. *Delle condizioni economiche e morali delle classi agricole nelle tre province di Puglia*. Napoli 1859. W: S c i r o c c o. *Il Mezzogiorno nell'Italia unita* s. 15.

²⁷ P. A l a t r i. *Le condizioni dell'Italia meridionale in un rapporto di Diomede Pantaleoni a Marco Minghetti (1861)*. „Movimento operaio” 5: 1953 nr 5-6 s. 750-792.

²⁸ G. M a s s a r i. *Relazione*. Napoli 1863.

w dzienniku „Il Bruzio”, ukazującym się w Cosenza, Vincenzo Padula opisywał sytuację Kalabrii. Z jego artykułów przebija obraz smutnej rzeczywistości – społeczeństwa żyjącego w warunkach sprzed industrializacji. W 1868 r. Enrico Pani Rossi, przydzielony od 1863 r. do prefektury w Potenza, opublikował książkę o regionie Basilicata²⁹. Życie społeczne było nadzwyczaj kruche; pracy niewiele; wynagrodzenia niskie; klasa rządząca wykorzystywała swoje pochodzenie i przywileje; życie w mieście i administracja miejska były bardzo zaniedbane; właściciele obawiali się, że budowa nowych dróg mogłaby załamać tradycyjną ekonomię, i uważali, że rozwój robót publicznych przyczyniłby się do wzrostu wynagrodzeń i w konsekwencji do zmniejszenia różnicy między „prostakiem” i inteligentem. W 1873 r. Leopoldo Franchetti, po podróży do Abruzzo i Molise, napisał: „Chłop, aby mieć co jeść, z roku na rok uzależnia się od właściciela. I to w krainie, gdzie niemal z każdej strony brakuje zakładów przemysłowych i handlu, poza tym niewielkim prowadzonym w miastach przez rzemieślników i sklepikarzy; gdzie w konsekwencji ogromna masa ludności podzielona jest na dwie klasy – właścicieli i chłopów; gdzie jedynym wyjściem, by uniknąć ucisku, jest emigracja. Taka zależność jest niczym innym jak prawdziwym i rzeczywistym niewolnictwem, i to nie tylko w znaczeniu ekonomicznym, ale także w odniesieniu do wolności jednostki”³⁰.

Rządy Prawicy i prowadzona przez nie polityka ekonomiczna, służąca osiągnięciu równowagi budżetowej, pogarszała i tak już tragiczną sytuację Południa, przede wszystkim przez podatek od zmielonego zboża, alienację ziemi państwowej i sprzedaż dóbr kościelnych. Nawet znajdujące się na Południu zakłady przemysłowe, które koncentrowały się w Kampanii (Neapol, Salerno, dolina Liri), wraz z wejściem do zjednoczonych Włoch i przyjęciem nowych taryf wkrótce znalazły się w kryzysie. „Zaworem bezpieczeństwa”, chroniącym przed buntami chłopów, stała się więc emigracja.

Wraz z badaniami Leopoldo Franchettiego i Sidneya Sonnina w Abruzzo, Molise, Basilicata, Kalabrii, na Sycylii, a przede wszystkim wraz z korespondencją Pasquale Villarięgo w dzienniku „L’Opinione” (1875) rodziła się literatura Południa. Rzeczywistość Południa, opisana przez autorów oświeceniowych, wydaje się wciąż żywa, zachowana w niemal nie zmienionym stanie.

²⁹ E. P a n i R o s s i. *La Basilicata. Studi politici amministrativi e di economia pubblica*. Verona 1868.

³⁰ L. F r a n c h e t t i. *Condizioni economiche e amministrative delle province napoletane*. Bari 1985 s. 17 nn.

2. Emigracja

W takich warunkach emigracja stała się rozwiązaniem koniecznym. Główne jej uwarunkowania, bez wdawania się w szczegółowe interpretacje³¹, przedstawić można następująco: nie zmieniający się wskaźnik ludności wiejskiej; zacofane strukturalno-ekonomiczne Południa, będące konsekwencją braku „rewolucji przemysłowej”; brak również „rewolucji rolnej”, tj. przejścia od tradycyjnej do nowoczesnej ekonomii, opartej na systemie kultury rolnej, na metodach uprawy ziemi, na stosunkach między kapitałem i pracą, na strukturze prawnej osób uczestniczących w przedsiębiorstwie.

Pierwsza ustawa państwa włoskiego dotycząca emigracji została ogłoszona 30 grudnia 1888 r. Sankcjonowała ona prawo do emigracji i oficjalnie uznawała funkcjonowanie agentów emigracyjnych, regulowała także ich działalność. Emigracja, która ujawniła się tuż po zjednoczeniu, przybrała na sile w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku, przekształcając się w zjawisko masowe w pierwszych piętnastu latach XX wieku. Po fazie emigracji w kierunku krajów europejskich, bardziej czy mniej przejściowej, obejmującej najpierw północne regiony, nastąpiło przejście do emigracji permanentnej w kierunku Ameryki, która stała się głównym punktem zainteresowania dla mieszkańców Południa³² (por. Aneksy).

3. Południe a szkoła

Na całym Południu sytuacja szkolnictwa była bardzo niestabilna. Szkolnictwo średnie, a przede wszystkim uniwersyteckie koncentrowało się w Neapolu, na prowincji natomiast występował bardzo wysoki poziom analfabetyzmu³³. Ze względu na złożoność tego zagadnienia (ustawodawstwo, budownictwo, debaty polityczne, stosunki państwo–Kościół, dyspozycyjność finansowa w ogó-

³¹ G. G a l a s s o. *Lo sviluppo demografico del Mezzogiorno prima e dopo l'Unità*. W: *Mezzogiorno medievale e moderno* s. 301-441; E. S o r i. *L'emigrazione italiana dall'Unità alla seconda guerra mondiale*. Bologna 1979; G. B a r o n e. *La modernizzazione italiana dalla crisi allo sviluppo*. W: S a b b a t u c c i, V i d o t t o. *Storia d'Italia*. Vol. 3: *Liberalismo e Democrazia* s. 249-362; G. R o s o l i. *I movimenti di migrazione e i cattolici*. W: *Storia della Chiesa*. Vol. XXII/1: *La Chiesa e la società industriale* s. 497-526.

³² F. B a r b a g a l l o. *Lavoro e esodo nel Sud, 1871-1971*; G a l a s s o. *Lo sviluppo demografico del Mezzogiorno prima e dopo l'unità*. W: *Mezzogiorno medievale e moderno* s. 301-441.

³³ A. B r o c c o l i. *Educazione e politica nel Mezzogiorno d'Italia (1767-1860)*. Firenze 1968.

le, a gmin w szczególności, kształcenie nauczycieli itp.) możemy jedynie odeśłać do bibliografii³⁴ (Por. Aneks dotyczący analfabetyzmu).

III. POLITYKA EKONOMICZNA FASZYSTÓW

1. *Liberalna polityka ekonomiczna (1922-1925): wzrost dysproporcji między Północą i Południem*

W latach 1922-1925 rząd faszystowski prowadził liberalną politykę ekonomiczną, z racji której Mussolini musiał zaangażować się w rozwiązywanie problemów ekonomicznych Włoch, obciążonych postępującą dewaluacją pieniądza, ze względu na pasywa w bilansie handlowym i znaczne ograniczenia przesyłek walutowych emigrantów. Drastyczna redukcja wydatków miała uzdrowić finanse. Dzięki popieraniu inwestowania – jednocześnie jednak prowadzono działania społecznie regresywne – presja fiskalna została nieco złagodzona. Elementem bez wątpienia najbardziej protekcjonistycznym była polityka ochrony banków i przemysłu. Jednakże Południe, które w latach wojny nie było zainteresowane ekspansją systemu narodowego przemysłu, nie brało również udziału w ożywieniu gospodarczym lat dwudziestych. Dysproporcje między Północą i Południem powiększały się i wielu mieszkańców Południa, po wojennej przerwie, znów zostało zmuszonych do życia na emigracji.

2. *Zwrot ekonomiczny ku protekcjonizmowi i problem samowystarczalności*

W 1925 r., po przezwyciężeniu kryzysu spowodowanego zamordowaniem Giacomo Matteottiego (czerwiec 1924) i po zapoczątkowaniu interwencjonizmu państwowego, w polityce faszystów nastąpił gwałtowny zwrotu ku protekcjonizmowi – rzucono hasło „walki o zboże” w celu osiągnięcia samo-

³⁴ G. T a l a m o. *La scuola dalla legge Casati all'inchiesta del 1864*. Milano 1960; D. B e r t o n i J o v i n e. *Storia dell'educazione popolare in Italia*. Bari 1965; G. R i c u p e r a t i. *La scuola nell'Italia unita*. W: R. R o m a n o, C. V i v a n t i (red.). *Storia d'Italia*. Vol. V/2: *I documenti*. Torino 1973; I. Z a m b a l d i. *Storia della scuola elementare in Italia. Ordina-menti, pedagogia, didattica*. Roma 1975; G. C a n e s t r i, G. R i c u p e r a t i. *La scuola in Italia dalla legge Casati ad oggi*. Torino 1976; E. D e F o r t. *Storia della scuola elementare in Italia*. Vol. 1: *Dall'Unità all'età giolittiana*. Milano 1979; t e n ż e. *Scuola e analfabetismo nell'Italia del Novecento*. Bologna 1995; t e n ż e. *La scuola elementare dall'Unità al Fascismo*. Bologna 1996; F. D e V i v o. *La storiografia della scuola italiana*. „Nuova secondaria” 1992 nr 6 (15 II) s. 55-58; t e n ż e. *Linee di storia della scuola italiana*. Brescia 1994.

wystarczalności żywnościowej narodu; podwojono cło na cukier; prawo reprezentowania robotników i podstawowa siła w negocjacjach spoczęły w rękach wyłącznie faszystowskich związków (układ w Palazzo Vidoni, październik 1925); zwaloryzowano lira (21 grudnia 1927) i na mocy dekretu ustanowiono, że jednemu szterlingowi odpowiadać będzie 90 lirów. Waloryzacja była zbyt wysoka i stąd jej konsekwencje, biorąc pod uwagę zwłaszcza zyski w rolnictwie Południa, okazały się wyjątkowo niekorzystne: „Rolnictwo Południa widzi rozpadające się sektory eksportu (wino, owoce, oliwki, orzechy) w tym właśnie momencie, w którym zwaloryzowano podatki i należności, spada to teraz ze zwiokrotnionym skutkiem na drobną własność i w rezultacie burzy ją i niszczy doszczętnie”³⁵

Nadejście kryzysu w 1929 r. pogorszyło jeszcze bardziej i tak już trudną sytuację. Rząd włoski zareagował przyjęciem propozycji przedsiębiorców, aby dokonać cięć w płacach; odstąpiono też od prawa do strajku; zrewidowano układy handlowe, stosując politykę protekcjonizmu podtrzymano porozumienia i układy między przedsiębiorstwami, dążącymi do podzielenia między siebie udziałów na rynku dla uniknięcia ryzyka konkurencji. W praktyce skutki takiej polityki dotknęły przede wszystkim robotników i chłopów. Po raz kolejny kryzys w przemyśle zmusił banki i rząd do interwencji, by go chronić. W 1931 r. utworzono IMI (Istituto Mobiliare Italiano – Włoski Zarząd Ruchomości); w 1933 r. – IRI (Istituto per la Ricostruzione Industriale – Urząd Odbudowy Przemysłu), który stał się nie tylko właścicielem wielu zakładów, ale także ważnych włoskich banków (Banca Commerciale Italiana, Banca di Roma, Credito Italiano). W ten sposób w rękę państwa znalazł się potężny instrument kontroli krajowej ekonomii. IRI, skupiając całość włoskiego systemu produkcji, zapewnił sobie ogromne zyski dzięki wprowadzonej polityce samowystarczalności (1934): wiązała się ona z podjętym w polityce zagranicznej kierunkiem ekspansji terytorialnej oraz z sankcjami nałożonymi na Włochy w 1936 r. przez Ligę Narodów za zajęcie Etiopii (1935). Interwencjonizm państwowy, skoncentrowany na osiągnięciu samowystarczalności ekonomicznej, stał się przez to jeszcze bardziej zwarty i służył przede wszystkim wspieraniu produkcji na potrzeby wojska. „Nie trzeba dodawać, że chodzi tu o zakłady przemysłowe ulokowane głównie w północnych Włoszech i że te właśnie regiony z interwencjonizmu państwowego, rozwiniętego na tak szeroką skalę, mogły czerpać większe korzyści zarówno w sferze ożywienia produkcji, jak i wzrostu zatrudnienia”³⁶.

³⁵ G. G i a r r i z z o. *Mezzogiorno senza meridionalismo*. Padova 1992 s. 166.

³⁶ G. T o n i o l o. *L'economia dell'Italia fascista*. Bari 1980 s. 249-250.

3. Ustawodawstwo dotyczące melioracji

W zakresie ustawodawstwa dotyczącego melioracji zjednoczenie Włoch oznaczało dla Południa niewątpliwy regres. W 1855 r. rząd burboński ogłosił ustawę o melioracji, która wyprzedzała zasadę przyjętą później w ustawodawstwie włoskim, po wielu dziesiątkach lat, tj. „zagospodarowywania terenów” Zgodnie z tą zasadą zagospodarowywanie zboczy górskich i równin, działania służące uzdatnianiu wód i podnoszeniu wartości ekonomiczno-rolniczej terenów, inwestycje publiczne i prywatne należy uważać za działania ściśle ze sobą powiązane. Tymczasem pierwszą ustawą Królestwa Włoskiego dotyczącą melioracji była ustawa Baccariniego z 1882 r., która uznawała interes publiczny w melioracji i przydzielała państwu zadanie nadzoru, przy zachowaniu konkurencyjności prywatnych, nad „melioracją pierwszej kategorii”, tj. nad osuszaniem bagien i terenów zagrożonych malarią. Całkowicie zaś w rękach prywatnych właścicieli i ich konsorcjów pozostawała „melioracja drugiej kategorii”, na którą składały się głównie działania zmierzające do przekształcenia gruntów pod uprawę. Kolejne ustawy wprowadzały możliwość, a potem obowiązek przekazywania do realizacji konsorcjom posiadaczy także zleceń państwowych dotyczących „melioracji pierwszej kategorii” Ogólnie jednak kierunek tego ustawodawstwa odpowiadał potrzebom Północy, zwłaszcza nisko położonej Równiny Padańskiej, na której rozciągały się duże obszary bagienne, nie uwzględniał zaś w najmniejszym stopniu potrzeb Południa, gdzie nie było rozległych bagien, a malaria była szeroko rozpowszechniona.

Dopiero w 1928 r. wyszła wspomniana ustawa o „zagospodarowywaniu terenów”, a w 1934 wydano zbiór przepisów ją regulujących. Przewidywały one nawet karę wywłaszczenia dla opornych właścicieli, ale ci, przeciwni wywłaszczeniu, uznali to za represje polityczne. Większe efekty przyniosła melioracja i zasiedlenie 140 000 ha ziemi pontyjskiej. Środki finansowe na zagospodarowywanie terenów coraz bardziej topniały, ponieważ przed miastami pojawiły się inne, ważniejsze zadania, na co wpływ miały: kryzys światowej ekonomii (1929-1933), wojna w Afryce i Hiszpanii (1935-1938) oraz przystąpienie Włoch do wojny (1940)³⁷

³⁷ C a f i e r o. *Questione meridionale e unità nazionale 1861-1995* s. 147-163.

IV UWAGI DOTYCZĄCE REFORM NA POŁUDNIU (1950-1999)

Po zakończeniu wojny tragiczna sytuacja chłopów znalazła odbicie w ruchach zmierzających do przejmowania ziemi. Do ich niemal eksplozji doszło na przełomie roku 1949 i 1950, gdy w czasie starć z siłami porządkowymi pojawiły się ofiary wśród chłopów w Melissa (Catanzaro), w Montescaglioso (Matera), w Fucino (w Abruzzo), w Torremaggiore (Foggia). Podjęto więc decyzję o rozpoczęciu reformy rolnej na obszarach największej biedy. W maju 1950 r. przyjęta została „Ustawa Sili” („Legge Sila”) o reformie rolnej w Kalabrii. 22 października zaaprobowano ustawę określaną jako: „Normy regulujące wywłaszczanie, meliorację, transformację oraz przyznawanie gruntów chłopom” („Norme per la espropriazione, bonifica, trasformazione ed assegnazione dei terreni ai contadini”), a zwaną powszechnie „Ustawą tymczasową” („Legge stralcio”), ponieważ częściowo stanowiła ona zapowiedź ustawy powszechnej o reformie rolnej, która w rzeczywistości jednak nigdy nie została uchwalona. W zakresie realizacji pełnomocnictwa przyznanego przez ustawę rząd określił obszary objęte interwencją i powołał specjalne Organy: w Delcie Padu, w Maremma toskańsko-lacki, w Fucino, w Kampanii, w Puglii, w Lukanii i Molise, na Sardynii, w Kalabrii rejonie Caulonia, nie wchodzącym do wielkiego obszaru Silano. W grudniu Region Sycylijski ogłosił ustawę o reformie rolnej na Sycylii.

10 sierpnia 1950 r., wraz z powołaniem Kasy dla Południa lub – mówiąc dokładniej – „dla prowadzenia specjalnych działań w interesie publicznym na terenie południowych Włoch”, zapadła decyzja o rozpoczęciu interwencji nadzwyczajnej. Kasa dla Południa, powołana na okres dziesięciu lat, tj. od 1950 do 1960 (działalność jej została potem przedłużona), i oparta na własnym finansowaniu, miała za zadanie troszczyć się o finansowanie i realizację nadzwyczajnych robót związanych z regulacją hydro-geologiczną górskich zbiorników wodnych, z melioracją, z nawadnianiem, z transformacją gruntów, z budową sieci dróg i obiektów służących rozwojowi rolnictwa i turystyki. Rada Ministrów winna była dokonać koordynacji nadzwyczajnych uprawnień przekazanych Kasie, jak i tych zwykłych, należących do poszczególnych ministrów. Do tego jednak nie doszło i problem pozostał nie rozwiązany; interwencja nadzwyczajna zamiast więc uzupełnić interwencję zwyczajną, zastąpiła ją. W ten sposób zmuszono Kasę do rozproszenia jej podstawowych zadań na tysiące innych (tzw. deszcz interwencji), które należało pozostawić w kompetencjach zwykłej administracji i ośrodków lokalnych.

Nowy kierunek w ustawodawstwie nadzwyczajnym pojawił się wraz z ustawą nr 634 z 30 lipca 1957 r. o popieraniu industrializacji. Szczególną rolę przy-

pisano wtedy systemowi przedsiębiorstw z udziałem państwa. W tym celu polecono zarezerwować dla Południa kwotę nie mniejszą niż 60% ich nowych kapitałów i 40% ich kapitałów całkowitych. Ta polityka uprzemysławiania Południa, prowadzona w latach sześćdziesiątych, opierała się na idei tworzenia tzw. centrów rozwoju (Neapol-Caserta, Bari-Brindisi-Taranto, Augusta-Syrakuzy-Gela), które bezpośrednio lub pośrednio, w szerszym zakresie, miały stymulować proces industrializacji. Wydawało się, że poczyniono już pierwsze kroki, aby punkt ciężkości, jeśli chodzi o przemysł, przenieść na Południe. Niespodziewanie jednak kryzys, wywołany wzrostem cen ropy naftowej, przerwał ten proces w latach 1973-1974³⁸ „Zaworem bezpieczeństwa” dla Południa znów stała się emigracja – w okresie od 1951 do 1971 r. wymigrowało z Południa (wylączywszy repatriantów) 4 131 000 osób.

Lata siedemdziesiąte charakteryzowały się dużą niestabilnością w zakresie nadzwyczajnych interwencji. Na utratę ich skuteczności, a bardziej ogólnie: na zachwianie równowagi ekonomiczno-społecznej oraz na pogorszenie perspektyw dla Południa, duży wpływ wywarł kryzys, jaki z początkiem lat siedemdziesiątych ogarnął ekonomię Zachodu; jego skutki, wyjątkowo dotkliwe, długo były odczuwalne w ekonomii włoskiej. W skali państwowej i międzynarodowej od połowy lat siedemdziesiątych do początku lat osiemdziesiątych można było zaobserwować spadek stopy rozwoju. Ograniczone kapitały przeznaczano raczej na restrukturyzację i unowocześnienie już istniejącego przemysłu niż na tworzenie nowych miejsc pracy.

„To miało dla Południa podwójnie negatywne konsekwencje: przede wszystkim wskutek znacznego spadku produkcji narodowej ograniczony został zasięg polityki popierającej ekspansję na Południe, z drugiej zaś strony z powodu bezrobocia, jakie pojawiło się także na Północy i w Europie, tradycyjne drogi ujścia fali emigracji z Południa znacznie zostały ograniczone, populacja i zdolność produkcyjna społeczeństwa Południa zaczęły rosnąć, osiągając wysokie wskaźniki, podczas gdy możliwości tworzenia nowych miejsc pracy coraz bardziej się kurczyły”³⁹

Lata osiemdziesiąte i początek lat dziewięćdziesiątych to przechodzenie od nadzwyczajnego interwencjonizmu wobec Południa do interwencji powszechnych wobec obszarów położonych poniżej poziomu morza. Dekretem Prezydenta Republiki z dnia 6 sierpnia 1984 r. zatwierdzono likwidację Kasy dla Południa i ustawą z dnia 1 marca 1984 r. powołano Departament dla Południa przy Prezydium Rady Ministrów.

³⁸ Tamże s. 172-192.

³⁹ Tamże s. 212.

Jednakże trudności związane z koordynacją działań nadal trwały i część środków kierowano na inne cele. W atmosferze niechęci nie tylko do polityki południowej, ale i do samego Południa, w 1991 r. wysunięto propozycję przeprowadzenia referendum w sprawie nadzwyczajnych interwencji. Aby uniknąć referendum, na mocy dekretu rządowego nr 415 z dnia 22 października 1992 r., zmodyfikowanego w znacznym stopniu przez ustawę nr 488 z dnia 19 grudnia 1992 r., i dekretu legislacyjnego nr 96 z dnia 3 kwietnia 1993 r. położono kres nadzwyczajnemu interwencjonizmowi i uprawnienia z niego wynikające przeniesiono na urzędy administracji państwowej odpowiednie dla poszczególnych sektorów. Nowy interwencjonizm nie odnosi się już do Południa, ale do „obszarów położonych poniżej poziomu morza na terytorium państwa”; za takie w rzeczywistości mogą być uznane obszary znajdujące się w zasięgu polityki regionalnej Unii Europejskiej, tj. regiony południowe (z wyłączeniem Abruzzo od r. 1996), obszary zacofane pod względem strukturalnym, a w części centralnej i północnej rejony dotknięte kryzysem przemysłowym oraz strefy rolne, które znalazły się w trudnej sytuacji⁴⁰

Wszystkie te okoliczności, poczynając od kryzysu połowy lat siedemdziesiątych, sprzyjały gwałtownemu wzrostowi bezrobocia na Południu, które dzisiaj osiągnęło bardzo wysoki wskaźnik. W 1998 r. wyniósł on 22,8%, w tym 56,6% stanowiła młodzież. Do tego trzeba dodać, że problemem przestępczości zorganizowanej pozostaje nadal nie rozwiązany. Istnieje więc pilna potrzeba polityki ekonomicznej państwa sprzyjającej rozwojowi. Duże znaczenie mogłoby odegrać podjęcie na nowo polityki służącej tworzeniu infrastruktury terenu, jak przewidywał to plan Delorsa, oraz danie każdemu z krajów Unii Europejskiej możliwości przekazywanie większych zysków, także poza „Środkami strukturalnymi”, na likwidowanie ewentualnych skutków zachwiania równowagi regionalnej. Na szczęblu Przewodniczącego Komisji Europejskiej, jak sugeruje raport Svimez z 1999 r., winny być czynione starania, aby nie przeważały tylko działania polityczne służące unii monetarnej, ale także sprzyjające solidarności i oczywiście wspierające rozwój⁴¹

⁴⁰ Tamże s. 195-219.

⁴¹ S v i m e z. *Rapporto 1999 sull'economia del Mezzogiorno*. Bologna 1999.

V. INTERWENCJE KOŚCIOŁA

Ponieważ niemożliwe jest przedstawienie wszystkich dokonań Kościoła w tym zakresie, ograniczamy się do podania najważniejszych danych, na czoło wysuwając działania episkopatu Południa.

– Biskupi Włoch Południowych. *I problemi del Mezzogiorno – Problemy Południa* (21 I 1948).

– Konferencja Episkopatu Włoch. *I cristiani e la vita pubblica – Chryścijaństwo a życie publiczne* (16 I 1968).

– Konferencja Episkopatu Włoch. *La giustizia nel mondo – Sprawiedliwość w świecie* (22 VII 1971).

– Komitet Wykonawczy Zgromadzenia Kościelnego. *Evangelizzazione e promozione umana – Ewangelizacja a promocja ludzka* (17 IV 1975).

– Rada Stała Konferencji Episkopatu Włoch. *La chiesa italiana e le prospettive del Paese – Kościół włoski a przyszłość Kraju* (23 X 1981).

– Jan Paweł II. *Discorso ai vescovi della Basilicata e della Puglia – Przemówienie do biskupów Basilicaty i Puglii* (28 XI 1981). ASS 2 (1982) 209-214.

– Jan Paweł II. *Discorso ai vescovi della Calabria – Przemówienie do biskupów Kalabrii* (10 XII 1981). ASS 2 (1982) 235-239.

– Jan Paweł II. *Discorso ai vescovi della Sicilia – Przemówienie do biskupów Sycylii* (11 XII 1981). ASS 2 (1982) 239-243.

– Jan Paweł II. *Discorso all'Assemblea straordinaria di Assisi. W: Atti della XIX Assemblea generale – Przemówienie do Nadzwyczajnego Zgromadzenia w Asyżu* (10/12 III 1982).

– Rada Stała Konferencji Episkopatu Włoch. *Presenza evangelica nella comunità degli uomini – Obecność ewangeliczna we wspólnocie ludzkiej* (19 I 1985).

– Rada Stała Episkopatu Włoch. *La chiesa in Italia dopo Loreto – Kościół we Włoszech* (9 VI 1985).

– Konferencja Episkopatu Kalabrii. *La visita del papa in Calabria – Wizyta papieża w Kalabrii*. Cosenza 1985.

– Jan Paweł II. *Discorso ai vescovi di Abruzzo e Molise – Przemówienie do biskupów Abruzzo i Molise* (24 IV 1986). „L'Osservatore Romano” z 25 IV 1986.

– Jan Paweł II. *Discorso ai vescovi della Basilicata – Przemówienie do biskupów Basilicaty* (26 IV 1986). „L'Osservatore Romano” z 27 IV 1986.

– Jan Paweł II. *Discorso ai vescovi della Sicilia – Przemówienie do biskupów Sycylii* (22-9-1986). „L'Osservatore Romano” z 22/23 IX 1986.

- Jan Paweł II. *Discorso ai vescovi della Calabria – Przemówienie do biskupów Kalabrii* (11 X 1986). „L'Osservatore Romano” z 12 X 1986.
 - Jan Paweł II. *Discorso ai vescovi della Campania – Przemówienie do biskupów Kampanii* (11 XII 1986). „L'Osservatore Romano” z 12 XII 1986.
 - Jan Paweł II. *Discorso ai vescovi della Puglia – Przemówienie do biskupów Puglii* (20 XII 1986). „L'Osservatore Romano” z 21 XII 1986.
 - Jan Paweł II. *Discorso alle autorità e alla cittadinanza – Przemówienie do władz i mieszkańców miasta* (26 IV 1986). „L'Osservatore Romano” z 13/14 VI 1988 (z okazji kongresu eucharystycznego w Reggio Calabria).
 - Jan Paweł II. *Discorso alla XXXI Assemblea generale della CEI – Przemówienie do XXXI Zgromadzenia Generalnego Konferencji Episkopatu Włoch* (18 V 1989). „L'Osservatore Romano” z 20 V 1989.
 - Konferencja Episkopatu Włoch. *Sviluppo nella solidarietà. Chiesa italiana e Mezzogiorno – Rozwój w solidarności. Kościół włoski a Południe* (18 X 1989).
- Na koniec wskazujemy encykliki społeczne Jana Pawła II, które także ze względu na podjęty temat – „kwestia Południa” – nabierają szczególnego znaczenia:
- Jan Paweł II. *Laborem exercens* (14 IX 1981).
 - Jan Paweł II. *Sollicitudo rei socialis* (25 V 1987).
 - Jan Paweł II. *Centesimus annus* (1 V 1991).

ANEKS I

Emigracja w latach 1869-1918

Poczynając od r. 1869 do 1875 dysponujemy danymi o emigracji z Włoch: miała ona taki przebieg, jak obrazuje poniższa tabelka, przedstawiająca średnie roczne wskaźniki⁴².

Okres	Emigracja do krajów europejskich i śródziemnomorskich	Emigracja za ocean	Razem
1869-1870	99 272	21 768	121 040
1871-1875	95 977	25 101	121 078

W ostatnich dwóch dziesiątkach XIX wieku sytuacja chłopów uległa pogorszeniu. Rozpoczęła się emigracja, która w epoce Giolittiego stała się fenomenem społecznym o niespotykanych dotąd rozmiarach. Całościowe wykazy⁴³ uwidaczniają imponujący charakter tego zjawiska w latach 1876-1918. Dla lepszej, ogólnej orientacji o fali emigracyjnej, podajemy następujące dane. Pierwsza tabela obrazuje wzrost liczby ludności: dane pochodzą ze spisów⁴⁴ przeprowadzanych od r. 1881 do 1921 (z pominięciem spisu z 1891 r.)

Rok spisu	Regiony	Ludność
1881	Włochy	28 459 628
1881	Południe	7 585 243
1901	Włochy	32 475 253
1901	Południe	8 422 580
1911	Włochy	34 671 377
1911	Południe	8 749 019
1921	Włochy	37 932 120
1921	Południe	8 892 781

⁴² G. C a n d e l o r o. *Storia d'Italia*. Vol. 6: *Lo sviluppo del capitalismo* s. 187.

⁴³ S v i m e z. *Statistiche sul Mezzogiorno d'Italia 1861-1953*. Roma 1954 s. 117 nn. Dane odnoszą się do ilości paszportów, jakie kwestury wydały robotnikom.

⁴⁴ G a l a s s o. *Lo sviluppo demografico del Mezzogiorno prima e dopo l'Unità* s. 423.

W kolejnych tabelach zwracamy uwagę na kierunek fali emigracyjnej z Włoch od 1876 do 1918 r. Dane są oparte na ilości paszportów wydanych przez kwestury wyłącznie robotnikom⁴⁵ i wyraźnie pokazują, jak ów fenomen nasilał się na Południu w okresie kilku lat. Wyróżnia się trzy okresy: 1876-1900, 1901-1913, 1914-1918; w każdym z nich wyznaczono trzy segmenty, w których dokonuje się oceny emigracji do krajów europejskich i śródziemnomorskich, emigracji za ocean oraz emigracji globalnie. W tabeli danych globalnych szczególnego znaczenia nabierają średnie roczne, ponieważ pozwalają dostrzec, jak wzrastała fala emigracji z Południa i z wysp w kierunku krajów zaoceanicznych, jak stawała się coraz bardziej stabilna, o ile nie ciągała.

Emigracja w kierunku Europy
i krajów basenu Morza Śródziemnego (1876-1900)

Okręgi	Francja	Szwajcaria	Niemcy	Austria	Inne kraje
Północ	622 965	318 626	339 778	588 387	384 829
Centrum	135 593	5 978	10 039	6 782	32 972
Południe	55 763	1 774	3 672	4 654	90 632
Wyspy	3 312	269	407	585	21 189
Północ globalnie	758 558	324 604	349 817	595 169	417 801
Południe globalnie	59 075	2 043	4 079	5 239	111 821
Włochy	817 633	326 647	353 896	600 408	529 622

Emigracja do krajów zaoceanicznych (1876-1900)

Okręgi	USA	Argentyna	Brazylia	Inne kraje
Północ	73 838	444 061	484 108	98 053
Centrum	25 185	74 973	77 648	15 687
Południe	522 944	263 284	231 480	109 622
Wyspy	150 825	19 044	21 152	17 801

⁴⁵ F. Gaeta, P. Villani. *Documenti e testimonianze*. Vol. 2. Milano 1988 s. 915-916.

Północ globalnie	99 023	519 034	561 756	113 740
Południe globalnie	673 769	282 328	252 632	127 423
Włochy	772 792	801 362	814 388	241 163

Razem dane z obu tabel (1876-1900)

Okręgi	Razem Europa	Razem kraje zaoceaniczne	Dane globalne	Średnia roczna
Północ	2 254 585	1 100 060	3 354 645	134 186
Centrum	191 364	193 493	384 857	15 394
Południe	156 495	1 127 330	1 283 825	51 353
Wyspy	25 762	208 822	234 584	9 383
Północ globalnie	2 445 949	1 293 553	3 739 502	149 580
Południe globalnie	182 257	1 336 152	1 518 409	60 736
Włochy	2 628 206	2 629 705	5 257 911	210 316

Emigracja w kierunku Europy i basenu Morza Śródziemnego (1901-1913)

Okręgi	Francja	Szwajcaria	Niemcy	Austria	Inne kraje
Północ	475 547	797 579	635 013	429 371	185 774
Centrum	225 174	101 767	128 667	29 193	42 505
Południe	60 893	19 380	47 306	33 665	68 245
Wyspy	31 896	4 996	2 462	1 250	83 564
Północ globalnie	700 721	899 346	763 680	458 564	228 279
Południe globalnie	92 789	24 376	49 768	34 915	151 809
Włochy	793 510	923 722	813 448	493 479	380 088

Emigracja do krajów zaoceanicznych (1901-1913)

Okręgi	USA	Argentyna	Brazylia	Inne kraje
Północ	346 756	315 928	86 586	72 263
Centrum	331 605	129 852	51 375	20 218
Południe	1 699 478	328 415	227 501	107 452
Wyspy	787 112	176 775	27 700	31 315
Północ globalnie	678 361	445 780	137 961	92 481
Południe globalnie	2 486 590	505 190	255 201	138 767
Włochy	3 164 951	950 970	393 162	231 248

Razem dane z obu tabel (1901-1913)

Okręgi	USA	Argentyna	Brazylia	Inne kraje
Północ	2 523 284	821 533	3 344 817	257 293
Centrum	527 306	533 050	1 060 356	81 566
Południe	229 489	2 362 846	2 592 335	199 410
Wyspy	124 168	1 022 902	1 147 070	88 236
Północ globalnie	3 050 590	1 354 583	4 405 173	338 859
Południe globalnie	353 657	3 385 748	3 739 405	287 646
Włochy	3 404 247	4 740 331	8 144 578	626 505

Emigracja w kierunku basenu Morza Śródziemnego (1914-1918)

Okręgi	Francja	Szwajcaria	Niemcy	Austria	Inne kraje
Północ	133 234	109 538	48 188	32 159	27 230
Centrum	38 146	9 170	7 514	1 040	6 563
Południe	11 458	1 005	2 600	1 369	5 173
Wyspy	5 449	620	212	36	10 744

Północ globalnie	171 380	118 708	55 702	33 199	33 793
Południe globalnie	16 907	1 625	2 812	1 405	15 917
Włochy	188 287	120 333	58 514	34 604	49 710

Emigracja do krajów zaoceanicznych (1914-1918)

Okręgi	USA	Argentyna	Brazylia	Inne kraje
Północ	43 096	18 461	6 586	7 743
Centrum	30 463	7 193	2 844	2 156
Południe	154 532	15 857	9 518	10 269
Wyspy	71 657	7 366	984	2 169
Północ globalnie	73 559	25 654	9 430	9 899
Południe globalnie	226 189	23 223	10 502	12 438
Włochy	299 748	48 887	19 932	22 337

Razem dane z obu tabel (1914-1918)

Okręgi	Razem Europa	Kraje zaoceaniczne globalnie	Dane globalne	Średnia roczna
Północ	350 349	75 886	426 235	85 247
Centrum	62 433	42 656	105 089	21 018
Południe	21 605	190 176	211 781	42 356
Wyspy	17 061	82 176	99 237	19 848
Północ globalnie	412 782	118 542	531 324	106 265
Południe globalnie	38 666	272 352	311 018	62 204
Włochy	451 448	390 894	842 342	168 469

Emigracja, i tak już ograniczona przez wojnę, napotkała na dalsze przeszkody w postaci restrykcji wprowadzonych przez wiele krajów, a potem także wskutek kroków podjętych przez reżim faszystowski.

ANEKS 2

Analfabetyzm na Południu

Ciężka sytuacja spowodowana analfabetyzmem powoli ulegała poprawie, ale w sposób niejednakowy w mieście i na wsi, na Północy i na Południu⁴⁶. Trudniejsza sytuacja wyjściowa południowych regionów w porównaniu z innymi częściami kraju⁴⁷, słabsze zurbanizowanie Południa, brak działań rządowych, które by wspierały rozwój szkolnictwa początkowego, a przede wszystkim brak pomocy finansowej dla gmin, powszechne uchylanie się od obowiązku szkolnego, spowodowane nie tyle brakiem troski, ale po prostu niewiedzą i nędzą, przez co dzieci, aby pomóc rodzinie, zmuszone były pracować – wszystkie te czynniki razem wzięte sprawiały, że na Południu wciąż utrzymywał się bardzo wysoki procentowy wskaźnik analfabetyzmu; nie bez znaczenia była także ogromna różnica w rozwoju północnych i południowych regionów⁴⁸.

⁴⁶ X. T o s c a n i. *Alfabetismo e secolarizzazione dall'Unità alla guerra mondiale* W: *Cattolici, educazione e trasformazioni socio-culturali in Italia tra Otto e Novecento*. Red. L. Pazzaglia. Brescia 1999 s. 283-340.

⁴⁷ D e F o r t. *La scuola elementare dall'Unità* s. 78 nr 147: „209 gmin na 7720, a 3761 wiosek na 9388 było pozbawionych szkół podstawowych, publicznych i prywatnych. Sytuacja jednak przedstawiała się bardzo różnie: tylko 11% spośród wiosek w Piemontie i 19% w Lombardii nie miało szkół, podczas gdy w Marche 47%, w Toskanii 51%, w Abruzzi 57%, na Sardynii i w Kalabrii 77%, w Basilicata 80%, w Kampanii i Pulii 87%”

⁴⁸ Ministero Pubblica Istruzione. *Sulle condizioni della pubblica istruzione del regno d'Italia. Milano 1865*; Ministero Pubblica Istruzione. *Sull'obbligo della istruzione elementare nel Regno d'Italia. Attuazione della legge 14 luglio 1877*. Roma 1878. Dobrą syntezę sytuacji szkolnictwa włoskiego w ciągu ostatnich dziesięcioleci XIX wieku znaleźć można w: C a n d e l o r o. *Storia dell'Italia Moderna*. Vol. 6: *Lo sviluppo del capitalismo* s. 259-280. Jeśli chodzi o dane dotyczące analfabetyzmu we Włoszech i w poszczególnych regionach, por.: *Annuari Statistici Italiani*, publikowane od zjednoczenia Włoch i w latach następnych; Istat. *Statistiche sociali*. Vol. 1. Roma 1975; R. G r a g l i a, G. R i c u p e r a t i. *Analfabetismo e scolarizzazione*. W: *Storia d'Italia*. Vol. 6. Moncalieri 1980 s. 756-766; L. F a c c i n i. *L'analfabetismo in Italia*. W: *Storia d'Italia*. Vol. 6 s. 767-772; Istat. *Statistiche sociali*. Vol. 2. Roma 1981; Istat. *Le regioni in cifre*. Roma 1985.

W 1861 r. na Południu procentowy wskaźnik analfabetyzmu wynosił ponad 86%, przy ogólnej liczbie mieszkańców 6 787 289. Kolejne spisy przyniosły następujące dane:

Regiony	1871	1881	1901	1911	1921
Abruzzi	85%	81%	70%	58%	45%
Kampania	85%	75%	65%	54%	41%
Puglia	84%	80%	69%	59%	49%
Basilicata	88%	85%	75%	65%	52%
Kalabria	87%	85%	79%	70%	53%

W tym samym okresie w kraju procentowy wskaźnik analfabetyzmu, jeśli chodzi o osoby w wieku powyżej sześciu lat, kształtował się następująco: 1861: 74,68%; 1871: 68, 8%; 1881: 62,8%; 1901: 48,5%; 1911: 37,9%; 1921: 27,3%.

Sytuacja na Południu była bardzo dramatyczna. Próbowano ją rozwiązać za pomocą inicjatyw w polityce szkolnej⁴⁹ oraz poprzez powołanie specjalnych instytucji i stowarzyszeń, którym postawiono za cel walkę z analfabetyzmem. Można tu wymienić przede wszystkim Stowarzyszenie Narodowe (Associazione Nazionale), powstałe w Rzymie 1 marca 1910 r. dla obrony interesów Południa; przewodniczył mu Leopoldo Franchetti (i Pasquale Villari, honorowy przewodniczący) oraz zespół kierowniczy, w którego skład wchodził: Luigi Bodio, Antonio Fogazzaro, Tito Poggi, David Santillana, Giuseppe Lombardo Radice, Gaetano Salvemini, Tommaso Gallarati Scotti, Giovanni Malvezzi. Stowarzyszenie zorganizowało na Południu żłobki, które realizowały wskazania Marii Montessori, i nasiliło swoją działalność w 1921 r., gdy podjęte zostało dzieło walki z analfabetyzmem⁵⁰

⁴⁹ De Fort. *La scuola elementare dall' Unità* s. 228-233.

⁵⁰ O działalności Stowarzyszenia Narodowego zob. M. Fusco. *L'Associazione Nazionale per gl'interessi del Mezzogiorno nella lotta contro l'analfabetismo (1910-1928)*. W: *Archivio Storico per le Province Napoletane*. 1981 s. 361-402.

QUESTIONE MERIDIONALE (1860-1999)
LINEE GENERALI DELLA PROBLEMATICIA

R i a s s u n t o

L'autore dell'articolo, presentato il Mezzogiorno nel contesto storico, dall'Unità (1860) al regime fascista (1922), pose attenzione al divario tra Nord e Sud, al degrado ed alla miseria province meridionali, all'emigrazione, alla situazione scolastica ed all'analfabetismo. Poi caratterizza la politica economica del fascismo (liberalismo, protezionismo, autarchia, legislazione sulla bonifica) per riferirla ai più gravi problemi del Sud. Fa cenni sulle riforme meridionaliste (1950-1999) e dà la bibliografia fondamentale sugli interventi della Chiesa riguardo al Meridione (cominciando dal 1948). In due allegati (*Emigrazione, Analfabetismo*) aggiunti all'articolo sono state segnate le statistiche dell'emigrazione (1869-1918) e dell'analfabetismo (1871-1921).

Tradotto da Elisabetta Kolbus